

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

Arş. Gör. Dr. Yasemin ALTAYLI*

Yrd. Doç. Dr. İnan KALAYCIOĞULLARI**

Özet

Osmanlı'da ilk yarı resmi basımevini kuran İbrahim Müteferrika gerek ülkemizde, gerekse yurtdışında çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Onun özellikle Osmanlı topraklarına gelmeden önceki yaşamı ile ilgili bilgiler ise son derece kısıtlıdır. Pek çok kaynak ve araştırmacı onun Calvinist bir papaz olarak yetiştirildiği sırada Osmanlılara esir düştüğünü ve daha sonra Müslüman olarak bu esaretten kurtulup yükselerek önemli vazifelere geldiğini genel bir kanı olarak bildirirler. Çalışmamızda bu genel konulara da değinerek, Müteferrika'nın Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeden önceki yaşamını tarihi olaylar ve önemli şahsiyetleri, o dönemin ve öncesinin siyasetini ve Müteferrika'nın bilimsel yönünü inceleyerek değerlendirmeye çalıştık. Bu şekilde İbrahim Müteferrika ile ilgili bu karanlık döneme ufak da olsa katkıda bulunmayı amaçladık.

***Anahtar Kelimeler:** İbrahim Müteferrika, Osmanlı, Uniteryan, Kopernik.*

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Hungaroloji Anabilim Dalı. altayli@humanity.ankara.edu.tr

** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü, ikalayci@humanity.ankara.edu.tr

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

Abstract

İbrahim Mütferrika, who established the first semiofficial printing house in Ottoman Empire, has been a subject to many researches both in our country and also in abroad. The information about his life especially before his coming to the lands of the Ottoman Empire is very limited. According to many sources and researchers' claims that; while he was bringing up as a Calvinist priest, he was held captive by Turks and than after being a Muslim , he got rid of this slavery and came to many important positions in his career. In our study, by mentioning these general claims, we tried to interpret not only the life of İbrahim Mütferrika before his coming to the Ottoman Empire and his scientific aspect, but also the historical events, important people and politics of that period and before. Thus, we tried to make a little contribution to that dark period about İbrahim Mütferrika.

Keywords: İbrahim Mütferrika, Ottoman, Unitarian, Copernicus.

İbrahim Mütferrika'nın Osmanlı İmparatorluğu'na

Gelmeden Önceki Hayatı

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk yarı resmi basımevini kuran ve XVIII. yüzyılda başlatılan diğer yenilikçi girişimlere de katkılarıyla tanınan İbrahim Mütferrika'nın Osmanlı topraklarına gelmeden önceki yaşamıyla ilgili bilgiler gerek ülkemizde, gerekse Macaristan'da çok detaylı olmayıp, daha ziyade kaynaklar birbirlerine paralel, genel bilgiler vermektedir.

Macar asıllı İbrahim Mütferrika *Risâle-i İslâmiyye* adlı eserinin girişinde doğduğu yeri şöyle belirtir: *Macaristan'da Kolozsvár'da doğdum.*

Nitekim araştırmacıların çoğu onun Kolozsvár Kalvinist okulunun öğrencisi olduğunu bildirirler. Mütferrika'nın önceki yaşamı ile ilgili kesin bir delil bulunamamasına rağmen araştırmacılar bazen şüpheyle, bazen de inanarak onun yaşamıyla ilgili bilgileri yorumlayarak birbirine benzer şe-

kilde aktarırlar. Genel kaniya göre Müteferrika Kolozsvár Kalvinist okulu öğrencisi olup oldukça yoksul bir çocukluk dönemi geçirmiş, gençlik yıllarında, 18-20 yaşları civarında Osmanlılara esir düşmüş ve fidyesini ödeyecek kimse bulunmadığından İstanbul'a gelmek zorunda kalmış, sonradan Müslümanlığı seçerek yetenekleri sayesinde yükselmiştir (Hopp 1974: 126); (Zygmunt-Hopp 1977: 178); (Karácson 1991: 8); (Horváth 2003).

Müteferrika ile ilgili ilk kaynaklardan biri kabul edilen De Saussure Czézár (De César De Saussure) 21 Şubat 1732 tarihli mektubunda Türk matbaacılığı ve bunun Avrupa'daki yankılarıyla ilgili kısa bir giriş yaptıktan sonra Müteferrika'nın Osmanlılara katılmadan önceki yaşamına değinir. 21 Şubat 1732'de Beyoğlu'ndan şunları yazar:

“...İleride Kalvinist bir papaz olmak için eğitim alan 18-20 yaşlarındaki Macar genci, Thököly savaşı sırasında bir talihsizlikle 1692 ya da 1693'te Türkler tarafından yakalandı ve esir edildi. Kaba ve acımasız bir efendinin eline düşerek, sonunda köleliğe dayanamayıp Müslümanlığa dönene kadar uzun yıllar hayatını acı içerisinde sürdürdü. İbrahim -zira yeni adı bu idi- akıllı ve yetenekli idi. Türk dilini ve yasalarını birkaç sene içinde büyük bir gayretle öğrendi ve bunda da o kadar başarılı oldu ki Efendiliğe yükseldi” (De Saussure Czézár 1909:192-193, 14. Mektup).

Müteferrika'nın Osmanlı'dan önceki yaşamına dair özellikle iki araştırmacının ismini burada vurgulamak isteriz. Bunlardan biri Niyazi Berkes, diğeri de József Horváth'tır. Niyazi Berkes söz konusu konuya yepyeni bir boyut kazandırmıştır. Kendisi *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserinde Müteferrika'nın Kolozsvár'daki dini inancı üzerinde durmuş ve Müteferrika'nın *Risâle-i İslâmiyye* [Macarcası: *Értekezés az Iszlámról*] adıyla tanınan eserini inceleyerek onun Kalvinist değil, Uniteryan olduğunu savunmuştur (Berkes 2002: 50-66).

Bu görüşüyle Türkiye ve Macaristan'da ses getiren Berkes'e göre Müteferrika, Katolik Habsburgların yönetimi altında yaşamak yerine Osmanlılara isteyerek katılıp Müslüman olmuştur. Uniteryan olması dolayısıyla Türklere karşı Avusturya ordusunda savaştığı ve esir düşerek satıldığı ve bu yüzden Müslüman olmayı seçtiği görüşü bu sebeple doğruluk değerini yitirmektedir. Berkes'e göre Müteferrika'nın geldiği din geleneğinin tanımlanması, Osmanlılardaki hayatının asıl yanlarının kökleri hakkında bize

önemli bilgiler vermektedir. Matbaacılık, coğrafya bilgisi ve bilime bağlılık bunların en önemlileri olup, bu özellikler yalnızca o zamanki Erdel’de değil, Avrupa’nın kilise taassubuna karşı olan, din ile devlet ayrımını savunan, inanç özgürlüğü fikrini ileri süren, hatta fizik, matematik, astronomi ile tıp alanlarında yeni bilgiler ortaya koyan ve Macaristan’da matbaacılığı geliştiren kişilerde bulunan ortak özelliklerdir (Berkes 2002: 51-52).

İbrahim Müteferrika’nın Bilimsel Yönü: *Cihannüma’ya* Yaptığı Ekler

Berkes’in de değindiği üzere İbrahim Müteferrika’nın anlaşılmasında ve geçmişinin yorumlanmasında onun Osmanlılara katıldıktan sonraki bilimsel faaliyetlerinin göz önünde bulundurulmasının gerekli olduğunu düşündüğümüzden, Müteferrika’nın *Cihannüma’ya* yaptığı katkılara çalışmamızın bu bölümünde yer vermek istiyoruz.

Nasıl ki İbrahim Müteferrika’nın yaşamının bazı dönemlerine dair bilgilerimiz sınırlıysa, düşünce dünyasını besleyen unsurlar üzerine değerlendirmelerimiz de o derece kısıtlıdır. Bununla birlikte Müteferrika’nın Kâtip Çelebi’nin (1609-1657) *Cihannüma* adlı eserine yaptığı ekler, bizim onu daha iyi tanımamıza ve Türk bilim tarihindeki yerini aydınlatabilmemize aracılık edecektir.

Müteferrika, 17. yüzyılın önde gelen düşünürlerinden Kâtip Çelebi’nin *Cihannüma’sına* ekler yaparak, 1732 yılında yayımlamıştır. Müteferrika’nın *Cihannüma’ya* yaptığı ekleri üç başlık altında toplamak olanaklıdır (Sarıcaoğlu 1991: 140):

- 1) Coğrafya, geometri, astronomi ve kozmografyaya ilişkin olanlar,
- 2) Kâtip Çelebi’nin Van eyaleti civarında bıraktığı memleket tasvirlerinin, Anadolu’da Üsküdar sahillerine kadar uzatılması,
- 3) Kâtip Çelebi’nin harita ve şekillerinin tamamlanması ve yenilerinin eklenmesi.

Müteferrika astronomi ve kozmografyaya ilişkin yaptığı ekte, öncelikle Evren’in yapısını betimleyen çeşitli bilim ve fikir adamlarının düşüncelerini ele almış ve Yer ya da Güneş merkezli bir evren modeli tasarlamasının din ya da inanç konularına girmeyip bütünüyle bilimsel bir konu olduğunu vurgulamıştır. Ardından Evren’in biçimini açıklayan

astronomik kuramların, Batlamyus, Kopernik ve Brahe Sistemleri olmak üzere üçe ayrıldığını belirtmiş ve bu sistemleri ayrıntılı bir biçimde işlemiştir. Burada dikkat çekici olan, Müteferrika'nın Kopernik'in Güneş Merkezli Kuramını anlatırken, kaynak olarak Fransa'nın önde gelen Descartesçılarında Edmund Pourchot'nun (1651-1734) adını vermediği eserinden, muhtemelen dört ciltlik *Institutiones Philosophicae*'sinden yararlanmasıdır.

Osmanlılar'da Kopernik sisteminden bahseden bugüne değin tespit edilebilen ilk eser, Tezkireci Köse İbrahim Efendi'nin Fransız astronom Noel Durret'in zâcinden *Secencel el-Eflâk fi Gâyet el-İdrâk (Feleklerin Aynası ve İdrâkin Gayesi)* adıyla 1660-1664 yıllarında yaptığı çeviridir. İkinci eser ise, Ebû Bekr ibn Behrâm ibn Abdullah el-Hanefî el-Dimaşkî'nin, Janszoon Blaeu'nun kısaca *Atlas Major* olarak tanınan Latince eserinden *Nusret el-İslâm ve'l-Sürur fi Tahrîr Atlas Mayor* adı ile hazırladığı eserdir. Bununla birlikte, bu iki eserde Güneş Merkezli Kuram üzerine sadece bazı bilgiler aktarılmış ve ayrıntılı bir değerlendirmeye yer verilmemiştir.

Müteferrika ise, yapmış olduğu ekte Aristoteles'ten başlayarak, Kopernik'e kadar gelen süreci, Kopernik'in görüşlerini, Kopernik'ten kendi dönemine gelinceye kadar astronomi alanında ortaya atılmış yeni kuramlar ile bu kuramlardan bazılarının kabul edilmesini kolaylaştıran yeni gözlemler ve deneyleri, yedi gezegeni ve bu gezegenlere ilişkin problemleri tartışmıştır. Bilindiği üzere, Aristoteles fiziğinin doğal yer kavramına göre belirlenmiş hareket anlayışına ve ağır cisimlerin hareket edip etmediğine dair, Kopernik'in doyurucu bir açıklama yapamayışı, kuramın yalnızca bir alternatif kuram olarak görülmesine ve belli çevreler dışında yaygınlaşmamasına yol açmıştı. Ancak Galilei ve Descartes'ın, Kopernik'i destekleyen görüşler geliştirmeleri ve onun açıklayamadığı olguları açıklayabilmeleriyle, Güneş Merkezli Kuramın olguları açıklamada kullanılma yaygınlığı ve etkinliği artmıştı. Müteferrika da Güneş Merkezli Kurama yöneltilen itirazları değerlendirirken Galilei ve Descartes'tan yararlanmış ve örneğin,

“Mekânlar arasında en aşağıda olanı, evrenin merkezidir ve burada cisimlerin en ağırı olarak bulunan Yer'in hareketsiz durması gerekir. Eğer, Yer hareket etseydi, bu elbette algılanırdı ve binalar ile ağaçlar yıkılıp baş aşağı olurlardı. Ayrıca, ağır cisimler, yukarıdan aşağıya dikey olarak düşse-

mezdi (düşecekleri yer, Yer'in yüzeyi ile beraber hareket ettiği için!). Yine aynı sebepten, batıya doğru atılan bir güllenin hızı, doğuya atılan gülleninkinden fazla olurdu. Çünkü batıya doğru giderken, batıdan doğuya gelen Yer'in yüzeyi ona karşı geldiği için, gülle çok daha fazla mesafe almış olurdu! Son olarak, havada uçan kuşlar, tekrar yere inince, Yer ile beraber doğuya sürüklenmiş olan yuvalarını bulamazlardı". (Kalaycioğulları 2003: 65). Şeklindeki itirazları, Galilei ve Descartes'ı şahit göstererek şu şekilde cevaplamıştır:

"Yer'in diğer feleklerden ağır olduğu henüz kanıtlanmamıştır. Dolayısıyla, bazı cisimlerin ulvî ya da suffî olmaları bize kıyasladır. Gerçi büyük taşlar gibi bazı cisimler yerden kaldırılıp, bırakılınca yine yere düşer; ama bundan, bütün yerküresinin ağır bir cisim gibi kıvıldamaması anlamı çıkmaz. Yer, Descartes'ın bahsettiği "yumuşak madde" ile kuşatıldığından, hareket halindeki su içinde bulunan bir cisim gibi, Yer'in hareketini hissetmeyiz. Ev ve ağaçların yıkılmaması da bundandır. Yukarıdan aşağıya düşen her cisim, bu düşme sırasında, Yer'in etrafındaki maddenin hareketine de katılır. Denizdeki balıklar nasıl suyun hareketine katılıyorsa, kuşlar da havanın hareketinden hissedar oldukları için, uçarken yuvalarından uzaklaşmış olmazlar ve batıya doğru atılan bir gülle de doğuya doğru atılan gülleden daha hızlı olmaz. Çünkü gülle de Yer'in hareketine katılmaktadır" (Kalaycioğulları 2003: 65).

Yukarıda verdiğimiz örnekten de anlaşılacağı üzere, Müteferrika'nın Evren'in yapısını betimleyen kuramlardan hangisini benimsediği açıkça ortadadır. Ayrıca belirtmemiz gerekir ki, Müteferrika'nın *Cihannüma*'ya yaptığı ekler incelenip değerlendirildiğinde, şu noktalar göze çarpmaktadır:

- 1) Kopernik Kuramı'nın gerçek anlamda Osmanlı kültüründe tanınması Müteferrika'yla gerçekleşmiştir.
- 2) Müteferrika, ilk defa Galilei'nin yeni fiziğini Osmanlılara aktararak, Galilei'nin de Osmanlılar arasında tanınmasını sağlamıştır.
- 3) Müteferrika, Evren'in yapısına ve işleyişine mekanik bir açıklama getiren Descartes'ın çevrimler kuramını da anlatmış ve böylece Descartes'ın kuramını -kuram oluşturulduktan yaklaşık 100 yıl sonra- Osmanlı bilim topluluklarının ilgisine sunmuştur.

16. Yüzyılda Osmanlı'nın Macaristan'daki Dil ve Din Politikasının

Genel Bir Bakış

Müteferrika'nın bilimsel yönüne kısaca değindikten sonra onun geçmişi ile ilgili olarak özellikle Osmanlı-Alman siyasetinden ve Osmanlı'nın Avrupa'da, daha doğrusu Macaristan'da izlediği politikalardan bahsetmenin oldukça yararlı olduğunu düşünüyoruz. Öncelikle bu siyasetin nasıl şekillendiğini kısaca özetleyelim:

1521 yılında Belgrad alınmış ve 1526'da yapılan Mohaç Savaşıyla Macar ordusu yok edilmişti. Savaşta hayatını kaybeden Macar Kralı II. Lajos'un ölümünün ardından Budin'e giren Osmanlı, varis bırakmadan ölen kralın yerine János Szapolyai'yi kral tayin etti. Szapolyai'nin Budin'deki idaresi Osmanlı'nın iradesini temsil ettiğinden, Osmanlı'nın o dönem Avrupa'daki en büyük rakibi Habsburgların bu duruma kayıtsız kalmayacağı aşıkârdı. Zira Szapolyai'nin iktidarını sağlamlaştırması Viyana için en büyük tehlikelerden biri idi. Bu nedenle Alman İmparatoru Şarlken kardeşi Ferdinand'ı devreye sokarak Budin'i Osmanlılara bırakmak istemediğini gösterdi. Ferdinand, Şarlken'den aldığı güçle kendisini Szapolyai'ye karşı Macar kralı ilan etti. Böylelikle Macaristan'da biri Osmanlı'yı, diğeri ise Viyana'yı temsil eden iki kral ortaya çıktı. Bu nedenle Macaristan ve özellikle de Macaristan'ın yönetim merkezi Budin üzerinden uzun yıllar devam edecek Osmanlı-Alman mücadelesi de başlamış oldu.

Uzun süren siyasi ve askeri mücadelelerin ardından Osmanlı 1541 yılında Budin'i aldı ve Avrupa'nın göbeğinde Budin Beylerbeyliğini kurarak belki de Viyana'ya karşı en büyük askeri ve siyasi başarısını kazanmış oldu. Ancak o dönem Macaristan'da daima hissedilen bir ikilik vardı: Türkler mi yoksa Almanlar mı? Bahsini ettiğimiz bu ayrılık kanaatimize göre Osmanlı-Alman siyasi çekişmesinin bir sonucu olarak gelişti. Bu çekişme dil ve din eksenini etrafında daha da pekişti.

Öyle ki genel olarak o dönem Katolik Macarlar Viyana'ya, bunun dışında kalan Protestan ve bundan çıkan yeni mezheplere tabi Macarlar ise Osmanlılara daha yakındı. Bu nedenle iki büyük imparatorluk Macarları kendisine çekmek için farklı politikalar geliştirdiler. Kanaatimizce bu iki farklı politika şöyleydi:

1) Almanlar Macarları baskı altına alma, onları Almanlaştırma yolunu seçmiştir. Bunun için de Macarların Katolik olmalarını ve kendi dilleri yerine Almanca ve Latince kullanmalarını istemiştir.

2) Osmanlılar Macarlara dil ve din özgürlüğü vererek Macar kimliğinin korunmasında bir sakınca görmemiştir. Bunun için Macarların kendi dillerini kullanmalarını teşvik etmiş ve yeni çıkan mezheplere hoşgörülü davranmıştır.

Müteferrika'nın Eski İncasına Dair: Uniteryanlık İddiası

Osmanlı'nın Macaristan'daki dil ve din siyasetine kısaca değindik, zira Müteferrika ve onun Berkes'in de iddia ettiği gibi Osmanlı topraklarına gelmeden öncesinde Uniteryan olması ile ilgili konunun bu tarihi çekişme de göz önünde bulundurularak değerlendirilmesinin daha yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Bahsettiğimiz üzere Protestanlık ve bundan çıkan mezhepler Osmanlı tarafından desteklenmekteydi. Bunlardan biri de Uniteryanlık idi. Üstelik düşünce yapısı ve inanç açısından da Müslümanlığa diğer Protestan mezheplerinden, özellikle de Kalvinistlikten çok daha yakındı.¹

Uniteryanizm için Erdel, diğer adıyla Transilvanya büyük bir öneme sahipti. Zira 16. yüzyılda Uniteryanizmin bu coğrafyada ciddi bir hareket olarak karşımıza çıkmıştır. İbrahim Müteferrika'nın doğduğu şehir olan Kolozsvár ise bu hareketin en önemli merkezlerindendi. Özellikle antitrinitar görüşlerin ortaya çıkmasıyla ve Erdel'de Uniteryanizmin temellerinin atılmaya başlamasıyla 1565'te Kolozsvár'da dini barışın sağlanamadığını

¹ Uniteryanlık Teslis'i (Üçlü bir Tanrı anlayışı) reddeden, bir tek Tanrı'yı kabul eden dinî düşünce ve mezhep taraftarlarını ifade etmektedir. "Uniteryen" adı, "Tanrı'nın Birliği" inancından gelmektedir. Hıristiyanlığın aslında olmayan ve Pavlus ile ortaya çıktığı ileri sürülen teslis doktrinine karşı, ilk yüzyılda başlayan ve Aryus'la şekillenen bir muhalefet bulunmaktadır. 325 yılında yapılan İznik Konsili'nde Aryus'un görüşleri reddedilmiştir. Bu tarihten sonra Aryus'un görüşleri Aryanizm adıyla biline gelmiştir. Ancak "Uniteryanizm" adıyla bir hareket haline gelmesi XVI. yüzyıldadır. Bu hareket, birçok Hıristiyan ülkesinde yasaklanmış ve taraftarları göç etmeye zorlanmıştır (XVII. Yüzyılda). 1605 yılında yazılan "Cracovie İlmihâli" ile bilgi sahibi olan küçük gruplar, Hollanda'da, Almanya'da ve Sigismund'un krallık döneminde Transilvanya'da (Erdel) ortaya çıkmıştır (Tümer -Küçük 2002: 320-321).

görüyoruz. Bir ölçüde Erdel Uniteryanlığının doğuşu ve yükselişi Kolozsvár üzerinden oluyor, burası olayların ülkeye hızlıca yayıldığı bir merkez olmaya devam ediyordu. 16. yüzyılda bu coğrafyada Uniteryanlığın etkili bir hareket haline gelmesinde ise özellikle iki isim dikkat çekiyordu: Blandrata (Biandrata) ve Ferencz Dávid (Pokoly 1904: 179-190).

Bunlardan Blandrata İtalyan asıllı bir doktor olup Leh ve Erdel sarayında Kraliçe İzabella² ve öncesinde onun annesi Kraliçe Sforza Bona'ya hizmet etmiştir. 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren antitrinitar görüşlerini yaymaya çalışmış, Erdel Beyi János Zsigmond'tan destek görmüştür. Aynı şekilde Zsigmond'tan destek gören Ferencz Dávid ise Erdel Uniteryan kilisesinin kurucusu ve ilk din adamlarındandır. Almanya'da eğitim almış ve daha sonra Kolozsvár'da idari ve dini görevlerde bulunmuştur. Zsigmond'un sarayında vaizlik de yapan Dávid 1567'de János Zsigmond tarafından öğretilerini yaymak üzere Gyulafehérvár'da matbaa kurmakla görevlendirilmiş, burada çok sayıda kitap basılmasını sağlamıştır. Ancak János Zsigmond'tan sonra Erdel beyi olan István Báthoty onun matbaa gücünü elinden almış, daha sonraki dönemde Dávid, Kristóf Báthory tarafından ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.

Burada en dikkat çekici husus Osmanlı'nın Erdel'deki gücünün ve otoritesinin oldukça güçlü olduğu János Zsigmond döneminde Uniteryanlığın öncülerine büyük destek verilirken, bu otoritenin azalmaya başlamasıyla birlikte hareketin önderlerinin etkilerini önemli ölçüde yitirmeleridir.

Uniteryanların arasından pek çok kişinin Osmanlı'ya sığındığı, İstanbul'da da bir Macar kolonisinin kurulduğu (Horváth 2003), 1570'li yıllarda Osmanlı'nın başkentinde bir Uniteryan "lobi"sinin teşkil edildiği kaynaklarda yer almaktadır (Schmidt 2009: 225-xviii).

² Macar kralı János Szapolyai'nin eşi. Bilindiği üzere 1526 Mohaç savaşından sonra Osmanlı, Alman İmparatoru Şarlken'in Budin'in yönetilmesi ve ele geçirilmesi konusunda desteklediği Ferdinand'a karşı János Szapolyai'yi Budin tahtına geçirmişti. Uzun süre Budin'de Szapolyai ve Ferdinand üzerinden Osmanlı-Alman mücadelesi devam etti. 1540 yılında Szapolyai arkasında Zsigmond (Sigismund) adında henüz bir yaşında bir çocuk bırakarak vefat etti. Bunun üzerine Kraliçe İzabella'nın oğlunun kral olması isteğiyle İstanbul'a elçiler göndermesinin de etkisiyle Osmanlı, derhal Budin tahtını ele geçirmek üzere harekete geçen Ferdinand'a karşı sefere çıktı ve 1541 yılında Budin'i ele geçirerek burada beylerbeyliğini kurdu. Kraliçe İzabella ve oğlu Kanunî'nin emriyle Erdel'e gönderildi.

Bu konudaki en güzel örneklerden biri ise Adam Neuser'dir. Zira Neuser olayında, tarih sahnesinde uzun yıllardır yer devam eden Osmanlı-Alman çekişmesinin din eksenini etrafında yürütülmesi politikası sezilebilir.

Adam Neuser, Heidelbergli bir din adamı olup düşünceleri ve öğretileriyle o dönem Protestan din adamları arasında Avrupa'da büyük tartışmalara ve fırtınalara neden olmuştur. O ve taraftarları, Servetus'un kuruçusu olduğu Uniteryanlık öğretisinde yer alan Teslis inancını reddetme öğretisini daha da ileriye götürerek Müslümanlık ile Hristiyan tebaanın birleşmesini amaçlayan bir dini harekete yöneldiler. Neuserciler bu öğretiyi politika ile de ilişkilendirdiler ve Alman ve Türk İmparatorluklarının birleşmesini amaçladılar, bunun da Türklerin zaferiyle olabileceğini düşündüler. Tüm bunların neticesinde Neuser 1569'da ve 1570'te Macaristan üzerinden Türklere sığınmak üzere ülkesinden ayrılmak istemiş ve kaleme aldığı mektubunda Türk İmparatoruna hizmetlerini sunmuştu. Neuser bu düşünceleri nedeniyle vatana ihanetle suçlandı. Uzun bir süreçten sonra da Erdel'e gitti. Elbette Türklere karşı düşünceleri nedeniyle burada suçlanması gibi bir durum da söz konusu olmadı. Onun esas amacı burada matbaa faaliyetleriyle küçük broşürler hazırlayıp fikirlerini yayarak Almanları zor durumda bırakmaktı. 1572'de Müteferrika'nın doğduğu şehir olan Kolozsvár'a geldi, burada rahipliğe atandı. Ancak matbaa faaliyetleriyle ilgili planları boşa çıktı, Erdel Beyi István Báthori öğretilerini basarak yaymasına müsaade etmedi. Ferencz Dávid'in tavsiyesiyle Türk hâkimiyet bölgesinde olan ve Simand rahibi Pál Karadi'nin işlettiği bir Uniteryan matbaasında şansını denedi. Bu arada matbaayı eski yerinden alıp Temesvár'da kurup çalıştırmayı düşündüler. Sonuç olarak Macar kaynaklarının bildirdiğine göre Paşa, Karadi'yi sürdü, Neuser'i de hapse attı. Neuser'e Müslüman olmasını önerdi, bunu kabul eden Neuser İstanbul'a gönderildi. Burada Sultanın tercümanı olan bir Almanın evinde misafir edildi, bu Alman ise *Tarih-i Ungürüs*'ü hazırlayan Tercüman Mahmud'dan başkası değildi (Ungnád 1986: 308); (Szakály 1983: 51-54).

Neuser'in genel özellikleri Müteferrika ile kimi noktalarda örtüşmektedir. Her ikisi de matbaa faaliyetleriyle ilgilidir, Müslümanlığı seçmiş ya da seçmek durumunda kalmışlar ve İstanbul'a gelmişlerdir. Osmanlı topraklarına gelmeden önce ya da sonra Osmanlı'dan destek görmüşlerdir. Önemli kişilerin yanında ya da himayesinde bulunmuşlardır. Müteferrika'nın Os-

manlı'ya katılmadan önce Uniteryan olduğunu kabul edersek eğer, onun Neuser'den sonra İstanbul'a gelen Uniteryanlar arasında olduğu ve Berkes'in de iddia ettiği gibi sonradan Müslüman olduğu düşünülebilir. Bu nedenle özellikle sonradan Müslüman olan ve yeni adıyla Osmanlı'da faaliyetlerde bulunan Adam Neuser'in detaylı bir şekilde incelenmesi ve kendisinin burada geçirdiği zaman ve ilişkilerinin araştırılması gerektiğini düşünüyoruz. Zira Uniteryanlığın İstanbul'daki öncü temsilcilerinden birinin de Adam Neuser olma ihtimali kuvvetlidir. Neuser ve beraberindekiler burada bir lobi oluşturmuşlarsa, Macaristan ile irtibatlarını koparmamaya çalışmış ve Neuser'den sonrakiler Müteferri-ka'nın İstanbul'a gelmesine yardımcı olmuş olabilirler. Netice itibariyle daha önce de bahsettiğimiz gibi Osmanlılar, Macaristan ve Erdel'deki Uniteryanları desteklemiş ve himaye etmiştir. Bu bölgelerdeki Uniteryanlar da Katolik Almanlara karşı Osmanlı'nın yanında yer almışlardır. Adam Neuser örneğiyle de Osmanlı-Alman siyasetinde o dönem mezheplerin ne kadar etkili olduğunu ve Osmanlı'nın Almanlara karşı Uniteryanlığı devreye soktuğunu görüyoruz. Yani o dönemde o bölgedeki Uniteryanlar ile Osmanlı politikaları Viyana'ya karşı örtüşmüştür. Müteferrika'nın Osmanlı'ya katılmadan önceki yaşamıyla ilgili olarak çok önemli bir isim olduğunu düşündüğümüz Adam Neuser, bu politika göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, kendisinin Macar kaynaklarında verildiği gibi zorla İstanbul'a gönderilmesi iddiasının gerçekçi olmadığı akla geliyor. Aynı durumu Müteferrika ile ilişkilendirirsek Müteferrika'nın esir edilmeden, isteyerek İstanbul'a geldiği ihtimali daha güçlü olarak karşımıza çıkıyor.

Müteferrika'nın Esir Edilmesine Dair Farklı Düşünceler ve Thököly Hareketi

Üzerinde durulması gereken bir başka konu da Müteferrika'nın Türkler tarafından esir edildiği iddia edilen Thököly savaşıdır. Öncelikle Macar tarihinde önemli bir yeri olan Thököly, daha doğrusu Kuruc³ Hareketi ile kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

³ Osmanlı İmparatorluğu'nun Macaristan'da gücünü azaltmasıyla otoriteyi elinde tutmaya başlayan Habsburglara karşı Macar bağımsızlığını savunan ve Habsburglara karşı mücadele eden kimseleri ifade etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburglar arasında 16.yüzyıldan itibaren devamlı bir mücadele, savaş ve çatışma hali görülmekteydi. Bunların en önemlileri 1541-1566, 1593-1606, 1663-1664, 1683-1699 yılları arasında gerçekleşti. Bu çekişmede iki büyük gücü temsilen Erdel beyliği ve Krallık Macaristan'ı devamlı surette birbiriyle savaştı. 17. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen bu mücadeleler István Bocskai (1604-1606), Gábor Bethlen (1613-1629), I.György Rákóczi (1630-1648) ve II. György Rákóczi (1648-1660) dönemlerinde gerçekleşti. Erdel Beylerinin başlattıkları bu seferlerin neredeyse tamamı (Erdel ancak iki kez, 1551 ve 1595'te Osmanlı'ya cephe alarak Habsburgların yanında yer almıştır) Osmanlı İmparatorluğu tarafından destek gördü ve Macarlar tarafından da bu seferler özgürlük hareketi olarak adlandırıldı. 17. yüzyılda Habsburg karşıtı son hareket ise Thököly Hareketi idi (Klára 2006: 26-27).⁴

Habsburglara karşı mücadelesini başlatan İmre Thököly 1680'li yıllarda Habsburg karşıtı hareketin başına geçti. İlk başlarda Osmanlı tarafından gerektiği şekilde ilgi göremeyen Thököly, Habsburglara karşı elde ettiği başarılar neticesinde ve en önemli Macar ailelerinden biri olan Zrínyilere mensup olan I. Ferencz Rákóczi'nin dul eşi İlona Zrínyi ile yaptığı evlilikle büyük güç kazandı ve 1682'de Osmanlı tarafından Orta Macar Kralı ilan edildi. Habsburglara karşı giriştiği bu mücadelesi sırasında Osmanlılar tarafından da bir müddet tutsak edilen Thököly daha sonra Osmanlı ordusuna katılarak mücadelesine devam etti. Ancak Viyana bozgunundan önceden aldığı kaleleri kaybetti, son olarak Zenta yenilgisinin ardından (1697) Osmanlılara sığınmak zorunda kaldı ve 1705 yılında İzmit'te hayata gözlerini yumdu.

Müteferrika ile ilgili ilk kaynaklardan kabul edilen De Saussure Cézár'ın, Müteferrika'nın bu Thököly hareketi sırasında esir edilmesiyle ilgili sözlerinin bir bölümünü birçok kaynak kullanmış ve bu, genel kanının oluşmasına temel teşkil etmiştir.

Thököly hareketi sırasında 1693 yılında Türkler tarafından bir esir alma olayı vukuu bulmuştur. Ancak bu esir alınanlar o dönem Thököly tarafında Habsburglara karşı savaşan Kuruc askerleri ve bunların aileleriydi.

⁴ Bu özgürlük hareketleri 18. ve 19. yüzyıldaki iki önemli mücadeleyle devam etmiş, ancak her ikisi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır: II. Ferenc Rákóczi (İlona Zrínyi'nin oğlu, İmre Thököly'nin üvey oğlu) önderliğindeki 1703-1711 Özgürlük Savaşı ve 1848 yılında Lajos Kossuth önderliğindeki Özgürlük Savaşı.

Bu mesele uzunca bir müddet Thököly taraftarlarında önce şaşkınlık, sonra da öfke yaratmıştı. Nihayetinde bu askerlerin tümü fidye karşılığı kurtarılmış, geriye sadece az sayıda kadın ve çocuk kalmıştır. Bu konuyla ilgili olarak István Seres tarafından hazırlanan ve Akademi yayınlarından çıkan *Thököly Imre és Törökország (İmre Thököly ve Türkiye)* adlı eserden aldığımız ilgili bölümleri Müteferrika'nın esaretiyle ilgili olarak çok önemli gördüğümüzden sunmak isteriz:

“Thököly daha 26 Ekim 1693'te, “Mahmut Beyoğlu Arnavut Paşa ve Galga Sultanın şanslı çabalarından sonra Macaristan'dan döndükleri” haberini aldı. Fakat hemen ardından Debrecen civarında esir edilip götürülen talihsizlerin çoğunun Kuruc askerleri ve subaylarının aile üyeleri olduğu acı gerçeğini öğrenmek durumunda kaldı. Bu nedenle birkaç gün sonra Beylik komutanı Gáspár Sándor'u, eline yüzlerce taller vererek, elden geldiğince esirleri kurtarmak üzere yolcu etti. Sándor, 3 Kasım'da Sadrazamın kâhyası nezdinde saray baştercümanı Skarlet'e esirlerin serbest bırakılması konusunu açtı. Baştercüman Thököly'ye, onun bildiği Kurulcarın aile üyelerinin listesini yazmasını önerdi ve bunların serbest bırakılması için belki Sadrazamın da bir miktar para verebileceğini sözlerine ekledi. Gáspár Sándor kendisi de Thököly'nin verdiği parayla birkaç esiri serbest bıraktırdı; Kuruclardan birçoğu da kendi paralarıyla aile üyelerinin serbest bırakılmasını sağlamaya çalıştı. Sonunda esirlerin birçoğunun bedel karşılığında serbest bırakılmasını sağladılar ve geriye ancak Újpalánka'da hizmet gören Kurucların yakını 50-60 kadar kadın ve çocuk kalmıştı. Fakat askerlerin onlar için bedel ödeyecek parası kalmadığından Sadrazama iki kere yazılı olarak dilekçe verdiler. Ne var ki hiçbirine cevap alamadılar” (Seres 2006: 113).

Müteferrika'nın Türkler tarafından esir edildiği tarihle aynı olan bu olayda görüldüğü üzere tüm esirler, 50-60 kadar kadın ve çocuk hariç, serbest bırakılmıştır. Yukarıdaki hadise, hem Müteferrika'nın esir edildiği iddia edilen tarihle hem de esir alanların Türkler olması sebebiyle Müteferrika'nın Saussure tarafından da dile getirilen ve pek çok kaynağın bu şekilde verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Bu esir edilme olayını Müteferrika ile ilişkilendirerek iki farklı açıdan değerlendirebiliriz:

1) Eğer bu olay, Müteferrika'nın esir edildiği iddia edilen olay ise ve Müteferrika bu sırada 18-20 yaşlarındaysa Müteferrika'nın İstanbul'a esir edilerek götürülmesi söz konusu olamaz. Zira esir edildiyse bile serbest bırakılmıştır.

2) Eğer Müteferrika Türkler tarafından bu olayda esir alınmışsa yaşının çok küçük olması gerekir. Ancak bu takdirde Saussure'un bildirdiği esir edilme olayı gerçekleşmiş olabilir.

Yukarıda belirttiklerimize göre her iki açıdan da Müteferrika'nın Habsburglara karşı savaşan İmre Thököly taraftarı olması yahut Thököly ile beraber Habsburglara karşı savaşan Kuruc askerlerinden birinin ailesine mensup olması gerekir. Zamanı biraz daha ileriye götürecek olursak Müteferrika'yı Osmanlı'da, Thököly'den sonra Habsburglara karşı girişilen savaşın liderlerinden Thököly'nin üvey oğlu II. Ferencz Rákóczi yanında buluruz. Osmanlı'nın o dönem Müteferrika'yı bir müddet Kuruc Hareketi lideri Rákóczi'nin yanına vermesi ve Rákóczi ile son derece iyi ilişkilerinin olması, Rákóczi'nin Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'ya yazdığı veda mektubunda Müteferrika'dan "sadık tercüman" diye bahsetmesi (Zygmunt-Hopp, 1977: 178) ve hatta Rákóczi'nin basımevi faaliyetlerinde İbrahim Müteferrika'ya yardımcı olması (Zygmunt-Hopp, 1977: 178) Müteferrika'nın İbrahim adını almadan önce Kuruc hareketine katılmış ya da katılanlardan birinin ailesine mensup biri olabileceğini yahut bu hareketi desteklemiş olduğunu düşündürüyor.

Müteferrika'nın Eski İncasına Dair: Yahudilik İddiası

İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı'dan önceki yaşamıyla ilgili olarak bahsetmemiz gereken bir diğer önemli isim ise daha önce belirttiğimiz üzere József Horváth'tır. Elbette bu konuda İmre Karácson ve Lajos Hopp gibi büyük isimler vardır, ancak Horváth, Müteferrika'nın İstanbul'a gelmeden önceki yaşamına dair neredeyse tüm görüşleri çalışmasında göstermiş ve bu konudaki araştırmacılara özellikle kaynakça konusunda çok yardımcı olmuştur. Onun *İbrahim Müteferrika Magyarországon (Macaristan'da İbrahim Müteferrika)*⁵ adlı makalesi, Berkes'inki de dâhil olmak üzere

⁵ Söz konusu makale Hilmi Ortaç tarafından Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz.J. József Horváth, Macaristan'da İbrahim Müteferrika, Osmanlıda İlk Matbaayı Kuran İbrahim

re bu konudaki pek çok görüşe yer vermekle birlikte, çalışmada konuyla ilgili Macar sözlü geleneğine ait bir rivayet ilgi çekicidir: Buna göre Müteferrika ne Kalvinist, ne de Uniteryandır, o Macaristan'da Szombatos olarak bilinen Cumartesci (Çalışmanın Türkçe çevrisinde Sabataryen olarak karşımıza çıkmaktadır) mezhebine mensuptur. Bu mezhebin Hristiyanlıktaki pazar günü yerine cumartesi gününü kabul ettiğini, Hristiyanlıkla pek çok açıdan farklılık gösterdiğini, Hristiyanlıkla Musevilik arasında bir anlayışı bulunduğunu ve çoğu kişi tarafından Cumartescilerin Yahudi olarak da bilindiğini kaydeden Horváth'a göre bu rivayet aradaki zaman farkı nedeniyle inandırıcı değildir ve bu efsanenin önemsenmesindeki etkili faktör Von Dierling'dir. Zira bu kişi İbrahim Müteferrika'yı şahsen tanıyan Viyana'nın İstanbul'daki temsilcisi olup raporlarında birçok kez Müteferrika'yı Museviliğe mensup biri olarak zikretmiştir; aynı şekilde Wilhelm Heinz'in *Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches=Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (1962) adlı eserine atıf yaparak Heinz'in de Von Dierling'i temel olarak Müteferrika'nın Yahudi olduğunu bildirdiğini aktarır (Horváth 2004).

Horvath'ın aradaki yüzyıllık fark nedeniyle inandırıcı bulmadığı bu rivayet, çalışmasında genel hatlarıyla şu şekilde karşımıza çıkar:

1630'lu yılların sonuna doğru Cumartesciler üzerindeki baskılar artmış ve Erdel'den sürülmeye başlamışlardır. Bu dini mezhebin lideri olan Simon Péchy ise yaklaşık 250 müridiyle birlikte cezalandırılmış, daha sonra bu cezaları hapis cezasına çevrilmiştir. Bunun üzerine Simon Péchy'nin müritleri arasındaki birçok kişi Osmanlı'ya iltica etmiştir. İstanbul'da birçok kez bulunan Simon Péchy birçok dilin yanı sıra çok iyi derecede Türkçe de bilmekteydi. Bu kişi ise ilk Türk matbaasının kurucusu olup sonradan Müslümanlığı kabul eden İbrahim Müteferrika'dan başkası değildi. Bu rivayet Erdel'de kalan Cumartesciler arasında çok kabul görmüştür, öyle ki 19. yüzyılda bir Budapeşte gazetesinde Béla Erdi şöyle yazmış ve efsaneyi daha geniş kitlelere ulaştırmaya çalışmıştır: "*Macaristan'da Cumartescilerin dini önderi olan Simon Péchy ülkesini terk etmek mecburiyetinde kalarak Osmanlı'ya sığınmıştı ve orada bilgisinin ve çalışmalarının karşılığını*

Müteferrika, Çev. Hilmi Ortaç, *Tarih ve Toplum*, Kasım 2001, Cilt: 36, Sayı: 215, s.51-58, 2001.

fazlasıyla almıştı. Matbaa o dönem Osmanlı'da bilinmiyordu. Osmanlı'ya sığındıktan sonra Müslüman olan ve İbrahim adını alan Péchy derhal bu işin gerçekleşmesine çalıştı' (Horváth 2004).

Bu rivayetin yer aldığı kitap Horváth'ın kaynakçasında bildirdiği gibi András Kovács'ın *Vallomás a székely szombatosok perében* adlı eseridir. Horváth'ın kısaca özetlediği bu rivayeti, yer aldığı bu kaynak yaptığımız alıntıyı şöyle sunmak isteriz:

"Efsanenin Péchi'yi de Türkiye'ye kaçırdığını, hatta orada Türk matbaasının liderine çevirdiğini görüyoruz... Bilindiği üzere Gutenberg'den kısa bir süre sonra 1483'te Sultan II. Bayezid kitap basımını yasaklar ve el yazısıyla çoğaltma işi de imtiyazlı kişilere tahsis edilir. Bu yasak Kuran'a dayandırılır ve sadece Müslümanlara uygulanır, bu da Yahudilere ve Hıristiyanlara basım faaliyetleri yapılabilmesi hususunda küçük bir kapı açar... İspanyol Yahudisi (Sefarad) Péchi Simon'un Sefarad ayin kitapları da elbette İstanbul'daki matbaa tarafından basılır.

Daha sonra Türk matbaacılığı liberalleşmiş olmalıdır, zira bilindiği üzere 1730'da İbrahim Paşa'nın doğrudan desteğiyle İbrahim Müteferrika tarafından İstanbul'da Türk matbaası kuruldu. Bu matbaada 17 cilt basıldı ve bugün bunlar İslam dünyasının ilk (Arap harfli) basılı eserleri, Türklerin en eski basılı eserleri kabul edilirler... Müteferrika olarak İmparatorun resmi hizmetinde bulunan İbrahim isimli güvenilir, Müslüman ve gerçekten bilgili kişinin Sekel olduğunu biliyoruz. 1692'de Türk esaretine düştüğünde Kolozsvár'daki Kalvinist dinini bırakıp Müslüman oldu ve İmparator tarafından kendisine elçilik ve tercümanlık görevi verildi.

Bu görevle Avrupa'nın yarısını dolaştı ve her defasında geri döndü. Bir dönem II. Ferencz Rákóczi'nin yanında tercümanlık yaptı, daha sonra Türk matbaasını kurdu. 1745'te büyük bir saygınlık içinde hayata gözlerini yumdu... Orban Balazs, Ürmösi Ujfalu'da duyduklarını kaynak olarak göstererek şu bilgiyi veriyor: Onun zamanında Türk topraklarına sığınanlar birbirlerinden ayrılmadılar ve matbaanın yanında küçük bir sokakta birlikte yaşadılar. Orada bir Macar Sokağı olduğu da biliniyor" (Kovács 1983: 339-341).

Müteferrika'nın Yahudiliğe mensup olma ihtimalinin dayanakları arasında Müteferrika matbaasında çalışanların Yahudi olması iddiası da

gösterilebilir. Zira Boorstin kurulan bu ilk matbaada çalışan ustabaşı ve diğer on beş kişinin Yahudi olduğunu bildirmektedir (Boorstin 1996: 519).

Yukarıda bahsettiğimiz bu siyasi, dini görüşlerden bağımsız olarak, Türk topraklarını ziyaret eden ve daha sonra bu seyahatlerinde edindikleri bilgileri ve gözlemleri dile getiren Macarların arasında da Müteferrika'dan bahsedenler olmuştur. Bunlardan biri de ülkemizde pek bilinmeyen Bertalan Szemere'dir. Ünlü Macar politikacısı Szemere 1848-1849 Macar Özgürlük Savaşı sırasında Macaristan tarihinin şekillenmesinde etkin rol oynamıştır. Bu dönemde Macar İçişleri Bakanlığı ve Başbakanlığı gibi son derece önemli görevlerde bulunan Szemere, Özgürlük mücadelesinin kaybedilmesinden sonra pek çok Macar gibi ülkesini terk etmek zorunda kalmış ve uzun yıllar yurtdışında yaşamış, ancak 1865'te Macaristan'a dönebilmiştir. Bu süre içerisinde İstanbul'da da bulunan Szemere Türk topraklarında geçirdiği bu süreyi *Utazás Keleten* adlı eseriyle ölümsüzleş-tirmiştir. Bahsettiğimiz bu eserde Müteferrika ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Burada Müteferrika'ya *Bakmadzsi* (okunuşu: *Bakmacı*) lakabının verildiğini aktarmıştır. Esasen ses değişiminden kaynaklanan hata nedeniyle eserde yer alan *Bakmacı* kelimesinin *Basmacı* olduğu açıktır. Zira Türkçe olarak ve ilk harfi büyük yazılan bu kelimenin anlamını Macarca *nyomó* olarak kaydetmiştir.

Szemere eserinin 14. bölümünde tahsilli bir derviş ile söyleşi yapar ve buradan Müteferrika ile ilgili genel bilgilere ulaşır. Buna göre 1726 yılında açıldığı belirtilen ilk matbaanın kurucusu İbrahim Müteferrika aslen Macar'dır. Babiâli'de tercümanlık görevinde bulunur. Onunla ilgili Sadrazamlık arşivinde yer alan belgeden de anlaşılacağı üzere Babiâli'de görev yapmakta olan Müteferrika bilimlerde, dillerde ve sanatlarda büyük kabiliyete sahiptir ve bu yetenekleri sayesinde *Basmacı* sıfatını almıştır. Eserin sonunda da Osmanlı'daki basımcılığın bir Macar olan *İbrahim Basmacı*'ya büyük şükran borçlu olduğu yazılıdır (Szemere 1999:176).

Görüldüğü üzere pek çok araştırmacı ve kaynak Müteferrika'dan bahsetmektedir. Onun geçmişi hâlâ bir sis perdesinin ardında saklıdır, belki de bu nedenle araştırmacılar onunla daha da fazla ilgilenmektedir. Biz onun bu karanlık dönemi, daha doğru bir ifadeyle onun Osmanlı'dan önceki geçmişi, kökeni, düşünce yapısı ve Türk topraklarına geliş şekli ile ilgili

olarak yeni bakış açıları oluşturmaya ve bunları tarihi olaylar, politika ve Müteferrika'nın bilimsel yönü ile temellendirmeye çalıştık. Bu çalışmanın araştırmacılara ufak da olsa bir katkısı olmasını ve Müteferrika'nın bilinmeyen tüm yönlerinin yeni araştırma ve belgelerle aydınlanmasını diliyoruz.

KAYNAKÇA

- BERKES, Niyazi (2002), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul.
- BOORSTIN, Daniel J. (1996), *Keşifler ve Buluşlar* (çev. Fatoş Dilber), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- DE SAUSSURE, Czézár (1909), *De Saussure Czézárnak II. Rakóczi Ferencz Fejedelem Udvari Nemesének Törökországi Levelei 1730-39-b'1 és Följegyzései 1740-b'1*. Köz. Thaly Kálmán, A Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HOPP, Lajos (1974), "İbrahim Müteferrika (1674/75?-1746) a török könyvnyomtatás megalapátója", *Magyar Könyvszemle*, 1-2, 126-131.
- HORVÁTH, J. József (2001), "Macaristan'da İbrahim Müteferrika, Osmanlıda İlk Matbaayı Kuran İbrahim Müteferrika" (çev. Hilmi Ortaç), *Tarih ve Toplum*, Kasım 2001, Cilt: 36, Sayı: 215, Ankara.
- HORVÁTH, J. József, "İbrahim Müteferrika Magyarországon", *Török Füzetek*, VII. Évfolyam 1. szám, 2004, (<http://members.iif.hu/vison-tay/ponticulus/rovatok/limes/muteferrika.html>).
- KALAYCIOĞULLARI, İnan (2003), *Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ Adlı Eserine İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Ekler Doğrultusunda Çağdaş Bilimlerin Türkiye'ye Girişi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara.
- KARÁCSONYI, Imre (1991). "A konstantinápolyi könyvtárok", *Magyar Könyvszemle*, 1. szám, 1-9.

- KLÁRA, Hegyi (2006). "Orta Çağ Macaritan'ı Hakkında Birkaç Söz", *Thököly Imre és Törökország / Imre Thököly ve Türkiye*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS, András (1983), *Vallomás a székely szombatosok perében*, Magvet' Kiadó, Budapest.
- POKOLY, József (1904), *Az Erdélyi Református Egyház Története*, c. I (1556-1604), Budapest.
- SARICAĞLU, Fikret (1991), "Cihânnümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dimeşki – İbrahim Müteferrika", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul.
- SCHMİDT, Szonja (2009), "İbrahim Müteferrika szerepe a 18. századi oszmán reformokban. Er-Risâletü'l-Müsemâ bi-Vesîletü't-Tibâ'a- A nyomda szükségessége", *Magyar Könyvszemle*, 125.évf. 2.szám. 220-228.
- SERES, István (2006), *Thököly Imre és Törökország/ Imre Thököly ve Türkiye*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZAKÁLY, Ferenc (1983), "Magyar diplomaták, utazók, rabok és renegátok a 16. századi Isztambulban", *Szigetvári Csöbör Balázs Török Miniatúrái*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- SZEMERE, Bertalan (1999), *Utazás Keleten*, Terebess Kiadó, Budapest.
- GÜNAY, Tümer - KÜÇÜK, Abdurrahman (2002), *Dinler Tarihi*, Ankara.
- UNGNÁD, Dávid (1986), *Ungnád Dávid Konstantinápolyi Utazásai* (Çev. József László Kovács), Szépirodalmi Könyvkiadó.
- ZYGMUNT, Abrahamowicz - HOPP, Lajos (1977), "Rákóczi és török könyvnyomtatás", *Magyar Könyvszemle*, 2, 178-181.

